

Բաղրատունյաց Թագավորության անկումից հետո, XI դարի երկրորդ կեսին, Ֆիզիկական ընաճիցիոնից զերծ մնալու ձգտումով Հայաստանից դեպի օտար երկրներ արաբազթեցին Հաղարապի Հայ ընտանիքները: Նրանց մի մասը մեկնեց Կիլիկիա, իսկ սավարաքանակ մի խումբ, բազմաթիվ զրկանքներ կրելով, նախ՝ ապաստանեց Վուդա գետի ստորին ջրաբաշխում, Աստրախանում, ապա՝ Հաստաավեց Մեծ Բուլղարում, Ազսարայում, Կազանսում և այլուր:

1299թ., այլևս չդիմանալով Թաթարական Հալածանքներին՝ Հայերը տատվիրակություն ուղարկեցին Ղրիմում հաստատված ջենովական իշխանությունների մոտ և խնդրեցին՝ իրավունք տալ բնակվելու Թերակղզու հարավարևելյան ափերին¹: Ձնայած Թաթարական իշխանությունների դիմադրությանը, նրանց Հաջողվեց 1330թ. հասնել Ղրիմ, ուր արդեն տեղակայվել էին Տրապիզոնի վրայով եկած կիլիկեցի շատ Հայեր:

Անդրադանալով Ղրիմի տարածքում Հայերի բնակության ժամանակաշրջանի խնդիրներին, ակադեմիկոս Լ. Ա. Խաչիկյանը «Հայերը Հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա» մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ չի առարկում, որ Ասրայ-Բաթուխի (Նոր Ասրայի) անկումից հետո Հայ բնակչության մի մասը փոխադրվեց Ղրիմ և նոր շունչ հազորդեց «այդ Թերակղզու Հայկական Հին դադթախներին»²: Ասկայն նա հիմնադրուկ է համարում Մարտիրոս Ղրիմեցու և այլոց վկայությունն այն մասին, թե իբրև Հայերը Ղրիմում հաստատվել են զենքի ուժով, Թաթարների դեմ կռվելով: «Թաթարների դեմ Հայերի զինված ընդհարումը 14-րդ դարի 30-ական թթ., դրում է ուսումնասիրողը,՝ բացառված է»³: Նա անընդունելի է համարում նաև այն վարկածը, ըստ որի Ազսարայում հաստատված Հայերը («Իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք») «զայման կապելով ջենովացիների հետ, կռվելով Թաթարների դեմ, դալիս հասնում են Ղրիմ»⁴:

Ազացուցված իրողություն է, որ Ղրիմում Հայերը հաստատվել են ջենովացիներից ու Թաթարներից շատ ավելի վաղ: Այս կարծիքը բաժանում են Ֆ. Բրունը⁵, Վ. Միքայելյանը⁶, Խ. Փորքեշյանը⁷ և ուրիշներ:

Ե. Շահազիզը ենթադրում է, որ Հայերը մուտք են դրած Ղրիմ՝ դեռևս X դարում, սակայն Թերակղզու հարավ-արևելյան ափերին զանգվածաբար հաստատվել են 1330-ական թվականներին⁸:

Պատմադիտական դրականության մեջ տարածված է այն վարկածը, ըստ որի զրիմահայերը կամ նրանց մեծադույն մասը եկել են Անիից: Այս տեսակետին նոր մեկնարանություն է տալիս ա-

1 Ե. Շահազիզ, Նոր Նախիջևանը և Նոր ճախիջևանցիք, «Ազգագրական հանդես», գիրք 7-8, Թիֆլիս, 1901, էջ 13:

2 Լ. Ա. Խաչիկյան, Հայերը Հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա», «Բանդեր Մատենադարանի», N 13, Երևան, 1980, էջ 15:

3 Նույն տեղում, էջ 26:

4 Լ. Ա. Խաչիկյան, Հայերը Հին Մոսկվայում..., էջ 26: Լ. Ա. Խաչիկյանը Ղրիմի հսկող գաղթօջախի պատմությունը բաժանում է չորս շրջափուլի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 25):

5 Տե՛ս Փ. Брун Черноморье, ч. II, Одесса, 1880, с. 137.

6 Վ. Ա. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964 էջ 41-60:

7 Խ. Ա. Փորքեշյան, Երբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ, ՊԲՀ. 1962, N.2, էջ 104-117:

8 Ե. Շահազիզ, նշվ. աշխ., էջ 12-13:

կադ. Լ.Ա.Խաչիկյանը: Նա գրում է. «Հավաաացած ենք, որ, օրինակ, զրիմահայերը իրենց շագկապել են Բագրատունյաց Հայասանի մայրաքաղաք Անիի հետ ոչ միայն փառավոր անցյալով պճնվելու համար, այլև հենվելով պատմական հիմք ունեցող որոշ իրողություն վրա, Անիի մեծահարուստ վաճառականներն էին առաջին հերթին (Արծնի, Կարսի, և Հայկական այլ քաղաքների հետ միասին), որ գործարար կապեր հաստատեցին Ղրիմի ծովափնյա քաղաքների հետ, որոնցից շատերում սանգոթեցին հենակետեր, պահեստներ, մշաակաճ կայաններ, որոնք հետագայում գարձան կենսունակ գաղթօջախներ»⁹:

Ավանդություն է պահպանվել այն մասին, որ Անիի ընակիչները կառուցել են 1001 եկեղեցի¹⁰: Ինչպես կտեսնենք ստորև, նույն ավանդությունը, գրեթե առանց փոփոխման, պահպանվել է նաև զրիմահայերի մոտ: Միայն այն փաստը, որ Կաֆա քաղաքում հայերը կառուցել են 45 եկեղեցիներ, իսկ դա սկզբնաղբյուրներով հավաստված իրողություն է. պեճ է հավաաալ նաև զրիմահայերի՝ Անիից գաղթելու վարկածին:

Այսպես է առաջացել Անիում կառուցված 1001 եկեղեցու ավանգապատման զրիմյան տարրերակը:

Ղրիմահայ քաղաքները վարպետներն իրենց կերտվածքներում ձգտում էին պահպանել ազգային ճարտարապետության և հաակապես քանգակագործության ինքնաաիպ հորինվածքները: Հայաշուռնչ խաչքարերի հյուսկեն մանրաքանգակները, ըուսական և երկրաչափական գարգամոտիվները, վիմական ընագրերի ոճական առանձնահասկությունները պահպանվել են ոչ միայն հայկական, այլև աեղական ժողովուրդների կոթողային կառույցների վրա: «Հայ վարպետներն իրենց արվեսաով հարսաացրին տեղական մշակույթը»¹¹: Դրա վառ ապացույցն են թերակզզու աարածքում նրանց թողած հոյակապ հուշարձանները¹²: Հովհ. Տեր Արրահամյանը¹³, Խ.Քուռուկ-Հովհաննիսյանը¹⁴, Ե.Շահագիրը և ուրիշներ, վկայակոչելով Թեոգոսիայի Ա. Սաղգիս եկեղեցու խաչքարերից մեկի արձանագրությունը, որը Մ. Բժշկյանի կողմից թվագրվել է ՆՀԶ (1027)¹⁵, կարծում են, թե հայ ազգարնակչությունը Ղրիմում հասաաավել է հիշյալ թվականից շաա ավելի վաղ:

Մ.Բժշկյանի այս վարկածը հիմք է ընգունել նաև Վ. Ա. Միքայելյանը¹⁶: Երախտավոր գիտնական Մ.Բժշկյանի թվագրությունը ավյալ պեպքում սխալ վերծանության հեաեանք է և ուզգվում է պրակիս N.31 արձանագրության նույնական ընդօրինակությամբ:

Մարմարակերա խաչքարի վրա կարգում ենք.

9 Լ.Ա. Խաչիկյան, Հայերը Քիմ Մոսկվայում, էջ 28:

10 Այս վկայությունը պահպանվել է մակ վրաց աղբյուրներում (սե՛ս История и восхваление венценосцвв. Грузинский текст перевод, предисловием и примечаниями снабдил действ. член АН ГССР, проф. К.С. Көкөлидзе, Тбилиси, 1954, с. 20.

11 Է. Крикун, Архитектурные памятники Крыма, под редакцией О.И.Домбровского, Симферополь, изд. „Таврил“, 1977, с. 20-23.

12 Նույն տեղում, էջ 20:

13 Հովհ. Տեր-Արրահամյան, էջ 170:

14 Կучук-Иоаннесов, Старинные армянские надписи..., с. 38.

15 Մ.Բժշկյան, էջ 347: Տե՛ս մակ՝ Փ.Երун, մշվ. աշխ., էջ 139:

16 Վ.Ա. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, մույնի՝ На Крымской земле, Ереван, 1974, с.12) տե՛ս մակ Ի.Ի. Бабков, մշվ. աշխ. էջ 1385:

ԲԱՐԷԽԱԽԱՍ Է ԽԱԶՍ ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ, ՈՐ ԸՆԿՂՄԵՑԱԻ Ի ՄԷՋ ԾՈՎԻՆ Ջ ԹՎ[Ա.] [Կ] [Ա.] ՆԻՆ ԼԸ ՍԿՍԵԱԼ ԱՄԻՆ¹⁷:

Մ. Բժշեյանը արձանագրության 3-րդ տողի Զ-ն (900-ը) չի նկատել և «ԹՎԱԿԱՆԻՆ» բառի մերթին Ն-ն կարդացել է իրրև առանձին միավոր՝ սաանալով Ն (400)+Հ (70)+Ջ (6) = ՆՀՋ (1027): Իրականում արձանագրությունը թվագրվում է ՋԼՋ, այսինքն՝ 936+551=1487 (Տե՛ս լուսանկարը): Ե. Շահազիզը նշում է, որ Նոր Նախիջևանում շարագրված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանի վկայությամբ՝ զրիմաստյերը թերակզգու տարածքում կառուցում են «Հարիւր հազար տուն և շատ գօրանում ու բազմանում են»¹⁸: Նրանք եղել են «Հինգ Հարիւր հազար հոգուց ոչ պակաս»¹⁹, կառուցել են հազար վանք ու եկեղեցի²⁰, բազմաթիվ կրթամշակութային օջախներ: Հոգևոր փառուցյների այս քանակը թերեւս չափազանցություն է. սակայն անժխանելի է. որ զրիմաստյերը, իրոք, մեծապես նպաստել են այս տարածքի տնտեսական կյանքի և նյութական մշակույթի զարգացմանը: Ա. Լ. Յակոբսոնը նկատում է. որ «... Սնդրկովկասի ժողովուրդները, առաջին հերթին Հայերը, մեծ ներդրում ունեն միջնադարյան Ղրիմի քաղաքային մշակույթի մեջ»²¹:

Ղրիմի տարածքում բացված հայկական կրթամշակութային օջախները զգալի դեր կապարեցին հայազանգվածության դործում: Դեռևս XIV դարում մեծ համբավ ունեին գրիչ Նաթերը, նրա որդիներ Սվեախը, Սաեփանոսը, Հովհաննեսը և Գրիգորը²², շնորհաշատ Գրիգոր Սուքասանցը, Սիմեոնը և այլք²³: Ս.Խաչ վանքի Հովանու ներքո առաջացան նորանոր գրչօջախներ ու գրչոցներ: Ս.Խաչի մասենագիրներից էին Սաեփանոս Թոխաթցին, Օդսենար²⁴: Նշանակալից դեր խաղաց Կաֆայից ոչ հեռու գանվոզ ս. Սնտոն վանքի գրչոցը, որի սաներից էին գրիչներ Թագեոս (Սասվածատուր) Սրբահամենցը և Քրիստոսատուրը²⁵:

Բուռն զարգացում ապրեց բանաստեղծական արվեստը: Հանգես եկան գրողներ և տաղասացներ Խաչատուր Կաֆայեցին (Խաալեկ Երեց, 1610-1686), Վարդան Կաֆայեցին (1615-1712), Վրթանես Կաֆայեցին (XVI դ.), Սաեփանոս Թոխաթցին (XVII դ.) Մարտիրոս Ղրիմեցին²⁶ և ուրիշներ:

Հայ ազգարնակչության հիմնական զանգվածն ապրում էր Կաֆա (այժմ՝ Թեոդոսիա), Սուրխաթ (Սուրբ Խաչ, այժմ՝ Սաարի Կրիմ), Խաղարաթ (Կաղարաթ, այժմ հիմնովին կործանված), Սուրոթ (այժմ՝ Սուդակ), Ագմեչիգ (այժմ՝ Սիմֆերոպոլ), Գեոզլե (Գեազլե, այժմ՝ Եվդատորիա), Օր-

17 Հ.Ա. Օրբելիմ ՆՂՋ (1047)-ի փոխարեն ստաջարկել է ըմթերցել ՌՋ (1557), որը մույնպես սխալ է (տե՛ս Մ.Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 214, примеч. 1). Արձանագրության թվականը ճիշտ են վերծանել Ս.Տ. Սաղումյանը և Ա.Մ. Եմգոյանը (տե՛ս Վիճագրական շախմատներ, «Լրարեր Բաղարակալան գիտութունների» 1973, N.11 էջ 77.

18 Շահազիզ. նշվ. աշխ., էջ 17:

19 Նոյն տեղում:

20 Նոյն տեղում:

21 А.Л.Якобсон, Средневековый Крым, М.-Л., 1964, с. 116.

22 В.А.Микаелян, На Крымской земле, с.114-115.

23 Там же.

24 А.Н.Гаврилова. Хачкары из фондов феодосийского краеведческого музея. II Международный симпозиум по армянскому искусству. Ереван, 1978, с. 4-5.

25 В.А. Микаелян, На Крымской земле, с. 118-125.

26 Ա.Ա. Լճարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958:

րազար (Արմյանսկի Բազար, Արմյանսկ) քաղաքներում ու Թոփաի (Թոփլի, այժմ՝ Տոպուեկա), Բախչիբլի (այժմ՝ Բոգատոյե), Օրթալանկ (այժմ՝ Ջեմլանիչնոյե), Սալա (այժմ՝ Գրուշեկա) և այլ գյուղերում: Հավասարի տեղեկությունների համաձայն հայերը մեծ թիվ են կազմել Կաֆա, Սուրխաթ, և Սուրոփ քաղաքներում²⁷: Ջենովական ապրյուրներում Ղրիմի հարավարևելյան հատվածը կոչվում էր *Armenia Maritima* - Ծովային Հայաստան²⁸: Ուսումնասիրողներ Ե. Ջեակինը և Ն. Պեն-չենկոն իտալական սկզբնապրյուրների հիման վրա եկել են այն եզրակացության, որ թերակղզու տնտեսական զարգացման մեջ «գլխավոր դերը Ղրիմում, ըստ երևույթին, կաարել է հայկական առևտրական ընկերության»²⁹:

Ղրիմահայ ազնվական գասն ամեն կերպ աշխատում էր կուլ չգնալ ջենովացիներին և պահպանել ներքին ինքնավարության իրավունքը: Այս առումով որոշակի գեր խաղացին Մուկալենք, Դարեջանենք, Աղամալենք և այլ ընտանիքներ³⁰: Հետագայում այստեղ մեծ համրավ ձեռք բերեցին Բագրատունյաց առհմի շառավիղները: XVII դարի սկզբին, Շահ-Արասի անդահանությունների պաաաաուով հայրենիքից հեռացան և Ղրիմ անդափովեցին Արևելյան Հայաստանի մասնավորապես Ծղուկ, Գոլթն և Ապուլիս դավառների, ըամաթիվ ընտանիքներ: Քրիստոնյա աղբերի հախուռն հոսքը դեպի Տավրիկյան թերակղզի, ընականարար, սկսեց անհանգստացնել տեղի թաթարական իշխանություններին:

1448թ. Ղրիմի Հաջի-Գիրեյ խանը պաաերազմեց ջենովացիների գեմ, սակայն չկարողացավ հաղթել, քանի որ հայերը միարանել էին վերջիններիս և ուժգին պիմագրություն էին ցույց աալիս: Հաջի Գիրեյին հաջորդած Մենգլի-Գիրեյը օգնություն խնդրեց օսմանցիների Մուհամմեդ Բ Ֆաթիհ սուլթանից (1451-1481) և ծովակալ Կեաիկ- Սհմադ փաշայի նավաարմիդով ջախջախեց ջենովացիներին: Թուրքերի ձեռքն անցան Սուրոփ (Սուդակի) հզոր ամրոցը, Բալըկլավան, Կերչը և այլ քաղաքներ, սակայն Կաֆան, շնորհիվ Ֆրանկհիսար և Հայոց բերդ ամրոցների, մնաց անառիկ: Հեաագայում ջենովացիները լքեցին դիրքերը և դիմեցին փախուսաի: Քաջարար կովոյ հայերին Կեաիկ փաշան առաջարկեց հանձնվել: Անհավաստը կովում հերոսի մահով ընկան րազում հայորդիներ:

1475 թ. հունիսի 20-ին թուրքերը ներխուժեցին Կաֆա և սկսեցին կոաորածն ու թալանը³¹: Նույն րախտին արժանացան հայարնակ Սուրխաթ և Խազարաթ քաղաքները³²: Անգթարար ոչնչացվեցին կրթամշակութային օջախները, կործանվեց Ա.Խաչ վանքը՝ զրիմահայոց գալրության

27 Լ.Ս.Խաչիկյան, Հայերը թիմ Մոսկվայում..., էջ 33-34: Հմմտ. Խ.Ա. Փորքշեյան, Գշվ. աշխ. էջ 104-117: Տե՛ս Գալ՝ Փ.Брун, Գշվ.աշխ., էջ 140:

28 Լ.Ս. Խաչիկյանը Գշում է, որ Ղրիմի արևելյան ծովափը կոչվել է Գալ «Հոնաց աշխարհ»: Նա Գալվաժ է կարծեյու, որ Ա.Գիի մեծաաարուտ «Սմրատորենց Սուլեմայի որդի Տիգրան Հոնենցը» այդ առհմաուում է կրել «Հոնաց աշխարհի» Գետ առնչվելու կապակցությամբ (Տե՛ս Լ.Ս. Խաչիկյան, Հայերը թիմ Մոսկվայում..., էջ 28, ծանոթ. 67, հմմտ. Դիվան հայ վիմագրության, հ.1, Ա.Գի քաղաք և շրջակայք, կազմեց Հ.Ա. Օրելի, Երևան, 1966, էջ 63..

29 տե՛ս „Исторические Записки., 1938, Н. 3, с. 127

30 Ե.Ծաաաղիգ.Գշվ. աշխ., էջ 21, В.А. Микаелян, На Крымской земле, с. 54.

31 А.Л. Якобсон, Գշվ. աշխ., էջ 108:

32 Հովհ. Տեր- Արրաաամյան, Գշվ. աշխ., էջ 62-66: Տե՛ս Գալ՝ Հ. Մաաաույան, Հր. Աաույան, Հայոց Գոր վկաուերը, էջ 685-686:

խոշոր կենտրոնը:

Թուրքերի տիրապետության շրջանում անհամեմատ ծանրացավ քրիստոնյա ժողովուրդների, մասնավորապես ղրիմահայերի, իրավաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը³³: Ստեղծված դաժան պայմանները պատճառ պիտի դառնային նոր արագազդների՝ գեպի Ռուսաստան. Ուկրաինա, Լեհաստան, Մոլդովա և այլ երկրներ: Սյա ժամանակաշրջանում արդեն ստվար գաղութներ էին առաջացել Լվովում, Կամենիցում³⁴, Յաղլովեցում, Ստանիսլավում, Կուլտում, Մնյատինում, Բերեստում, Տիսմենիցայում, Գորոգենկայում, Գալիչում, ինչպես նաև Չեռնովցիում, Քիշնևում, Բելցիում, Օրգենում և այլուր: Ընդարձակվել էր Սչերմտնի Հայոց գաղթօջտխը Դնեսար գետի ափին, Համալրվում էր Հայոց Համայնքը Կիևում, որի Հայ ընակիչների մասին ստույգ տեղեկություններ են պահպանվել Կիև-Պեչորյան «Հարանց վարք»-ում³⁵:

Հետագարձ Հայացք գցելով մեր ժողովրդի ղգալի մի Հատվածի անցած տարարախա ուղուն, որոշակիորեն տեսնում ենք, թե ինչպես ուշ միջնագարի թոհուրոհում անգամ, լաղգերի մերձեցման և ուծացման պայմաններում՝ Ռուսաստանի Հարավում մնացած ղրիմահայութունը երբեք չկորցրեց իր աղգային կերպարանքը, լիղուն և սեփական մշակույթը: Միայն Մաշտոցի անվան Մատենագարանում ալծմ պահպանվում են շուրջ 300 Հայկական ձեռագիր մատյաններ, որոնք գրվել և ընթորինակվել են Ղրիմի քաղաքներում ու գյուղերում³⁶:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը Ղրիմում ալ ընթացք ստացավ XVIII. գարում, երր թերակղզին անցավ Ռուսաստանի տիրապետության ներքո: Հնարավորութուն ստեղծվեց ղարկ տալու արգյունարերությանը, երկրագործությանն ու առե.տրին: Սյա ոլորտներում առաջատար գիրքեր գրավեցին Սաեփանյանները, Օրերյանները, Քուշնարյանները, Սպենգիարյանները, Սեֆերյանները, Սերերրյակյանները, Բենգլիկները, Միրգայանները, Նալրանգյանները, Թոփալյանները: Գործարաններ հիմնեցին Մոմջյանները, Ռաֆայելյանները, Դեղրգյանները, Սրապիոնյանները և ալլք³⁷:

Մ.Կյումյուշխանեցու և Մ. Բժշկյանի աշակերտ Գարրիել Սյվաղովսկու նախաձեռնությամր և Նոր Նախիջևանի քաղաքաղլուխ Հ.Խալիպյանի ծախսով 1858 թ. հոկտեմբերի 14-ին Թեոգոսիայում րացվեց Խալիպյան ուսումնարանը³⁸, որի եռահարկ շենքը (ճարտարապետ Ս. Սերգիսյան) ոչնչացավ երկրորդ Համաշխարհային պատերաղմի ժամանակ՝ ումրակածության պատճառով:

Ռուս ականավոր գրող, աղգագրագետ- ճանապարհորդ Սլ.Սֆանասև-Չուժրինսկին (1817-1875) իր «Ճամփորգական նոթերում» Թեոգոսիայի Խալիպյան ուսումնարանի մասին գրել է.

33 Հայոց մոր վկաները, էջ 329-331, Մ.Բժշկյան, էջ 342:

34 Ղ.Ալիշան, Կամենից, Վենետիկ, 1896, Վ.Ռ.Գրիգորյան, Կամենեց- Պոդոլսկի Քայկակամ դատարանի արձանագրությունները, Երևան, 1963:

35 Л.М. Меликсет-Бек, Древняя Русь и Армения. „Сборник трудов Института языка АН Арм. ССР„ т. I, Ерван. 1946, с. 97-151. Г.М. Григорян, Армянские надписи Киевского собора св. Софии, „Вестник общ. наук АН Арм. ССР„ 1979, N 4, с. 85-93.

36 Э.М. Корхмзян, о времени постройки армянской церкви св. Ствфана в Февдосии. „Вестник общ. наук АН Арм. ССР„ 1975, N. 2, с. 91.

37 Վ.Ա. Միքսպելյան, Ղրիմ. Հայ ժողովրդի պատմություն, Ք. 6, Երևան, 1981, էջ 652-65: Նույնի՝ Ղրիմի Քայկակամ գաղութի պատմություն (1801-1917), Երևան, 1970, մույմի՝ На Крымской землe. 179. Ղրիմաֆայոց սուսություն. Երևան, 1989, էջ 278:

38 Տե՛ս Պատմություն Խալիպևսն ուսումնարանին աղգիս Հայոց (1858-1871), շարագրետա ի Գարրիելէ արքեպիսկոպոսէ Այվազեան, Տիփսիս, 1880:)

«Բայց հնուժյան փոշոտ մնացորդների փոխարեն ևս տեսա ավելի մխիթարող բաներ, հատկապես հայկական ուսումնարանին կից եզած սքանչելի տպարանը: Այս ածականը մի ընդունեցեք իբրեւ թեթեւակի շլացնող բառ. Թեոդոսիայի տպարանը իր կառուցվածքով, տառատեսակների առասուլթյամբ և շքեղութեամբ կարող է մրցել Օգեսայի ցանկացած տպարանի հետ: Ես աեսա առանձնատիպեր՝ երեք լեզուներով՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն և հայերեն... Ձեզ հայտնի է: որ Թեոդոսիան մեր նշանավոր Սյվազովսկու հայրենիքն է: Սյսաեզ է տեղափոխվել և ապրում նրա գիտնական եղբայրը՝ Գարրիել վարդապետը, որը զեկավարում է Նախիջևան-Բեսարարիայի հայոց թեմը. մտրդ, որ ունի բազմակողմանի գիտելիքներ և ամսագիր է հրատարակել Փարիզում: Նա է համոզել Նախիջևանցի մեծահարուստ վաճառական Խալիպյանին՝ Թեոդոսիայում հիմնադրելու ուսումնարան՝ գիմնազիայի աստիճանով. և երբ արգեն հարցը վճռված էր, թույլատրվելու խնդրեց հրատարակել... ամսագիր հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով... Այստեղ սատցվում են ռուսերեն շուրջ քսան, նույնքան ֆրանսերեն և հայերեն աասը թերթեր ու ամսագրեր...»³⁹:

Հեաագայում մի շարք ուսումնարաններ ու գլրոցներ բացվեցին Սիմֆերոպոլ, Եվպատորիա և այլ քաղաքներում:

Ղրիմահայ գաղութի կյանքը վերելքներով ու վայրէջքներով գոյատեեց շուրջ յոթ դար: Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայկական (և հայերի մասին այլալեզու) արձանագրությունները հիմնականում ունեն շինարարական-հիշատակագրային բնույթ: Նրանցում սառւյգ վկայություններ են պահպանվել հայորդիների կառուցած աաճարների, կրթամշակութային օջախների, ճանապարհների, աղբյուր-ջրանցքների, ինչպես նաեւ տեղի ունեցած ողբերգական գեպերի մասին:

Սիմֆերոպոլի Հայկական (զինվորական) գերեզմանոցի մի շարք հուշակոթոցներ տեղացի հայերի ջանքերով կանգնեցված են զոհված հայ կամավորականների աճյունների վրա: Վրիմագրերի համաձայն՝ նրանց մի մասը Շապին-Գարահիսարից են, որոնք իրենց կյանքը «աւանդել են» «ազատութեան պազափարի համար» «ի կամաւորութեան»:

Հայկական գաղութների արձանագրությունները լեզվաոճական աեսակեաից ներկայացնում են խայարդեա պաակեր. կայուն և նորմավորված է է բնագրերի շարահյուսությունը, փորագրված են ուղղագրական սխալներով, երբեմն անհարկի կիրաւված են աւ երկհնչյունի՝ Օ-ի վերածվելու կանոնները (զաւակաց-զօակաց, շինեցաւ-շինեցօ և այլն): Զգալի թիվ են կազմում այլ լեզուներից կաաարված փոխառությունները, որոնցում գերիշխում են թուրք-թաթարական և զփչազական անձնանունները (Եօլ Մելիք, Խանի Պիքե, Խուլթուշահ, Կուլաֆչա, Սոփունչ Պուղա և այլն): Հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում աեզի ունեցած իրապարձություններն իրենց կնիքն են գրել Լեհասաանի, Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայազգարնակչության վրա:

Եթե մինչև XVII դարը, այսինքն՝ մինչև կաթոլիկացումը, հայերը կրում էին իրենց ազգին բնորոշ անուն-ազգանուններ, ապա այդ ժամանակից աստիճանարար ենթարկվելով ուժացման, սկսեցին իրենց ազգանուններին կամ անուններին կցել կո (քո) կամ սկի և կամ ովիչ վերջավորությունները (Խաչքո, Կրեսքո, Ջայկովսկի, Ժուլինսկի, Թորոսովիչ, Թումանովիչ, Վարդերեսովիչ, Մանուկեիչ և այլն):

39 А. Афанасьев-Чужбинский, Дорожные записки. См. Город двадцати пяти веков. Литературно-художественный сборник о Феодосии, Составил П.Дегтярев, издательство „Крым“, Симферополь, 1971, с. 61

Յատուկեցում տարող Ավադյան դերդաստանի ժառանգները սկսեցին կոչվել Ավադովիչ, տպա նաև Ավագովսկի, իսկ կոմսուլթյունն ընդունելուց հետո՝ Վակովսկի⁴⁰:

Շատելը դրվեցին ոչ հարադատ անուն-ազգանուններով՝ Աադոկ Բարոնչ, Կայտան Կայաանովիչ, Խրիստափոր կամ Նիկոլայ Բեռնատովիչ, Կարլ Մրֆովի, Ռոշթա, Ռոմաշքան, Հոսթա, Մարմարոշ և այլն:

Մուղուլահայերից ոմանք ընդունեցին Կաինա, Բալիոզ, Նեդրուշ և այլ ազգանուններ: Բուսական միջավայրում այս երեւոյթը տեղի էր ունենում թարգմանության կամ հարմարեցման սկզբունքով՝ Աստվածատուր-Բոդդան (Թեոդոր), Մկրտիչ-Նիկիտա, Կարապետ-Կարպ, Հովհաննես-Իվան, Լուսեղեն- Լուկիան և այլն: Անուն-ազգանունների՝ տեղական միջավայրին հարմարեցնելու իրողությունը առավել ցայտուն է նկատվում հայ խոշոր առևտրական դասի ներկայացուցիչների մոտ: Օրինակ՝ Գյուլնազար Օռուխենցը դարձել է Նազար Օրեխովիչ, Հովհաննեսի որդիներ Աթանասն ու Բարսեղը կոչվել են Աֆանասի և Վասիլի Իվանովներ, Պողոս Զենենցը՝ Պավել Զինովև, Աստվածատուրի որդի Եղիան՝ Իլյա Բոդդանով⁴¹: Առանց ուղեկցող նյութերի, դժվար է կռահել, որ Ռուսաստանի խոշոր առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներ Իվան և Վասիլի Մակարովները, Դավիդ Գրիգորևը, Բոդդտն Բոդդանովը, Աերդեյ Իվանովը, Մաքսիմ Ֆիլիպովը, Պետր Իվանովը ծագումով եղել են հայեր⁴²: Մի շարք անձնանուններ սկսում են կիրառվել թուրքերեն վերջավորություններով. Խալաճեանը դառնում է Խալաճօղլու, Արարեանը՝ Արարօղլու և այլն:

Հեհաստանում պարոն հայացած բառի փոխարեն լայնորեն դործածվում է բան (պան-պարոն, պանի-տիկին) ձևը:

Արձանադրություններում հիշատակվում են ամենաաարբեր ասպարեղներում զրազված անձինք. հողեորականներ, առևտրականներ, պետական դործիչներ, զինվորականներ, կալվածատերեր, դիտության ու մշակույթի դործիչներ, ճարտարապետներ, նկարիչներ, ինչպես նաև արհեստադործներ՝ ջուլհակներ, ոսկերիչներ, հյուսներ, դերձակներ, դարբիններ, դինեդործներ և այլն:

Ներկա պրակում գետեզված է ավելի քան 700 արձանադրություն, որի կեսից ավելին հավտեզված է Ղրիմի տարածքից (398 արձ.), ընդ որում՝ 306-ը թվադրված է (XIVդ.-19, XVդ.-56, XVIդ.-30, XVIIդ.-31, XVIIIդ.-48, XIXդ.- 84, և XXդ. սկզբներից-38): Կիևից ընդօրինակվել է 36 արձանադրություն, որից 26-ը՝ թվադրված (XVIդ.-13, XVIIդ.- 7 XVIIIդ.-6), Լվովի մարզից՝ 102, որից 83 -ը թվադրված (XIIIդ.-1, XVդ.- 3, XVIդ.- 5, XVIIդ.- 29, XVIIIդ.-21, XIX դ.-16, XXդ.-6), Տեռնոպոլի մարզից՝ 5, որից 4-ը թվադրված (XVIIդ.- 3, XVIIIդ.-1), Իվանո-Ֆրանկովսկի մարզից՝ 21 (թվադրված են XVIII-XXդդ.), Խմելնիցկու մարզից՝ 20 (XV-XXդդ.) Բուկովինայից /Չեռնովցիից՝ 5 (XIX -XXդդ.), Վիննիցայի մարզից՝ 2 (XIXդ.), Օդեսայի մարզից՝ 65 (XV-XXդդ.), Մուղուլայից՝ 109 (XVIII-XXդդ.):

Այն ընադրերը, որոնք ունեն միևնույն բովանդակությամբ ոռեսերեն կամ այլալեղու աարբերակներ, մասնակի բացառությամբ, չեն մտցված ընդհանուր համարակալման մեջ. դրանք տրվում են եթահամարներով՝ անուն- ազգանունների փոփոխությունները ցույց տալու կամ

40 «Արարատ», 1902 մարտ-ապրիլ, էջ 290:

41 Լ.Ս. Խաչիկյան, Հայերը Ռիմ Մոսկվայում..., էջ 71:

42 Նույն տեղում, ծանոթ. 199:

լրացուցիչ անդժկություններ քաղելու նպատակով: Օրինակ՝ Հայերեն ընադրում Արգար է, ուսուցիչներ՝ Մակար, Մելքոն, Եմելյան, Թորոսը՝ Տարաս, Դիմիտրի՝ Նասայա և այլն: Այն արձանագրությունները, որոնց մատենագիտությունը չի արված՝ հրատարակվում են առաջին անգամ կամ պարագայես մեզ ծանոթ չէ այդպիսիների հրապարակման փաստը:

Հեաագայում մի շարք ուսումնարաններ ու գալրոցներ րացվեցին Աիմֆերոպոլ, Եվպաորիա և այլ քաղաքներում:

ՂրիմաՀայ գաղութի կյանքը վերելքնծրով ու վայրէջքնծրով գոյատեեց շուրջ յոթ գար: Ուկրաինայի և Մոլդովայի Հայկական (և Հայերի մասին այլալեզու) արձանագրությունները հիմնականում ունեն շինարարական-հիշատակագրային բնույթ: Նրանցում սաույգ վկայություններ են պահպանվել Հայորգիների կառուցած աաճարների, կրթամշակութային օջախների, ճանապարհների, աղրյուր-ջրանցքների, ինչպես նաե տեղի ունեցած ողբերգական գեպերի մասին:

Սիմֆերոպոլի Հայկական (ղինվորական) գերեգմանոցի մի շարք հուշակոթողներ անգացի Հայերի ջանքերով կանգնեցված են գոհված Հայ կամավորականների աճյունների վրա: Վիմագրերի Համաճայն՝ նրանց մի մասը Շապին-Գարահիսարից են, որոնք իրենց կյանքը «աւանդել են» «ազաաութեան գաղափարի Համար» «ի կամաւորութեան»:

Իսաաիաուաի վիմաղրության րաթնում ապագրության է պաարասավում Հայ գաղթավայրերի արձանագրությունների երկրորդ պրակը, ուր գեանեղված են լինելու Ռուսասանի Դաշնության աարածքում եղած վիմագրերն ու թանգարանային իրերի մակագրությունները: